

Віталій Щербак

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ ТА РУШІЙНІ СИЛИ «ХМЕЛЬНИЧЧИНИ»

У статті проаналізовані передумови, причини та рушійні сили Визвольної війни в Україні 1648–1657 рр., викладені у праці Михайла Грушевського «Історія України-Руси». Акцентовується увага на джерелах, використаних вченим для висвітлення питання.

Ключові слова: Михайло Грушевський, передумови, причини, рушійні сили війни, джерела.

При дослідженні ранньомодерної історії України насамперед підлягають аналізу здобутки авторів позитивістського напрямку, який хронологічно співпав із становленням вітчизняної науки. Проте, з появою новітніх методів історичного пошуку, нерідко характеристика праць першого етапу наукових студій перетворюється на критику. Особливо промовисто вона звучить у постмодерністських дослідженнях, де войовничий антитрадиціоналізм супроводжується відвертою зневагою до фундаторів національної науки.

Цілком закономірно, що з розвитком наукових знань оцінки різних історичних подій та явищ трансформуються, подаються відповідно до рівня методологічного інструментарію. Проте застосування інновацій не завжди призводить до нових підходів щодо осмислення минувшини. Видається, що нерідко декларації «новітніх досягнень» робляться виключно з кон'юнктурних міркувань. Яскравим прикладом є звернення до однієї із найвизначніших подій в історії українського народу — Визвольної війни 1648–1657 рр.

Не одне покоління вітчизняних дослідників за різних політичних обставин намагалося охарактеризувати складні і суперечливі явища бурхливого десятиліття, пропонуючи відповідну термінологію та періодизацію¹. У результаті на сьогодні існує декілька його оціночних визначень: від «Хмельниччини» та «Козацького повстання» до «Української національної революції». Проте пошуки «нового» не увінчалися особливими успіхами по суті питання, про що

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995–1998. — Т. 8–10; Липинський В. Станіслав Михайло Кричевський // Твори. — Т. 2. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. — Філадельфія, 1980; Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). — К., 1940; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990; Смолій В. Українська національна революція 1648–1676 рр. / В. Смолій, В. Степанков. — К., 2009.

яскраво свідчить аналіз передумов, причин та рушійних сил повстання 1648 р., висвітлених у 8-му томі праці Михайла Грушевського «Історія України-Руси». Означене і є завданням даного дослідження.

Характеризуючи десятиліття так званого «золотого спокою» в Україні 1638–1647 рр., вчений звертає увагу на політичні чинники такої «стабільності», а саме зростаючій ролі шляхти, яка зуміла заблокувати ініціативи короля Речі Посполитої Владислава IV щодо проведення військових кампаній проти султанської Туреччини, в ході яких мало б використовуватися Військо Запорозьке. Відповідно участь козацтва у таких акціях сприяла б його консолідації і можливій постановці питання про ліквідацію дискримінаційних засад «Ординації» 1638 р.

Грушевський зазначає, що постанова «Ординації» не допускала козацького самоуправління і виборності та цілком контролювалася владою Речі Посполитої. У грамотах Владислава IV королівський комісар та полковники «Війська Запорозького» призначалися, як правило, «до живота свого» або ж назавжди, тобто трактувалися нарівні з іншими адміністративними державними урядовцями. Нижчі посади — сотників, осавулів, отаманів визначалися комісаром і перебували у повній від нього залежності. З метою суцільного контролю над реєстровими до полків вписували також польських жовнірів. Найприкрішою у цій справі була залежність шляхетської козацької старшини від руських магнатів та державців. Це не лише ускладнювало незалежність козацтва від урядників за місцем проживання, але й, навпаки, призводило до підтримки старшин старостами та підстаростами у конфліктах з рядовими козаками. Для підтвердження даної тези М. Грушевський наводить листа Б. Хмельницького до короля, в якому пояснює причини повстання: «Панове полковники наші, будучи рукодайними слугами панів сенаторів, не тільки щоб мали боронити нас від таких бід і напастей, які чинили козаками пани старости й державці українські, але ще против нас

же допомагають панам урядникам»². Як наслідок такого становища багато козаків були позбавлені власних земельних угідь та притягнені до юрисдикції старостинської адміністрації. Численні козацькі петиції та скарги, в тому числі й на ім'я короля про порушення законодавства залишалися без відповіді.

Важливим сегментом у висвітленні М. Грушевським передумов Визвольної війни є характеристика колонізаційного руху українського населення на територію Лівобережжя. За десятирок років осадництва на благодатних землях з'явилися сотні нових поселень, як правило слобід, що зумовило своєрідне підняття цілини. «Десятиліття се, — писав М. Грушевський, — було апогеєм колонізаційних здобутків польської шляхти, і вона дивилася на них, як на свою велику заслугу»³. Одночасно вчений зауважує про зростання соціальної напруги в Україні, наводячи цитату із праці французького військового інженера і письменника Гійома Левассера де Боплана: «Шляхта живе як в раю, а селяни як в чистилищі, а як ще селянам трапиться попасти в неволю лихому панови, — їх становище гірше від галерних невільників, і ся неволя багатьох з них змушує до утечі, а найбільш відважні йдуть до запорожців»⁴. Хоча сам Боплан не вбачав зв'язку між означеним становищем селян і козацьким повстанням в Україні.

Колонізація мала двоякий характер, з одного боку — прагнення козаків знайти нові місця для проживання після придушення повстання 1637–1638 рр., а селян — уникнути покріпачення. З іншого — уряд Речі Посполитої заохочував освоєння «східних кресів» з погляду економічного зиску. На цьому поприщі особливо відзначилися магнати Микола Потоцький, Олександр Конецпольський та Ярема Вишневецький, чий маєтності охоплювали значну частину території Лівобережної України.

Четвертим поважним чинником суспільного життя напередодні «Хмельниччини» М. Грушевський вбачає конфесійний. Ухвалені королем Владиславом IV у 1633 р. «Статті для заспокоєння руського народу», якими легалізувалися православна церковна ієрархія, реалізовувалися в життя новим київським митрополитом Петром Могилою. Незважаючи на спротив уніатів, він провів ряд реформ по впорядкуванню церковного життя. На київському православному соборі 1640 р. було узгоджено системний виклад основних засад православного вчення, яке згодом набуло офіційного статусу під назвою «Православне сповідання віри». У 1646 р. був

опублікований «Требник», тобто виклад молитов, священнодій, чинопослідувань, які стосувалися виконання різноманітних таїнств і треб православних. Освітня реформа П. Могили полягала в тому, щоб, оберігаючи вітчизняні здобутки, створити сприятливі умови для досягнення тогочасних європейських культурних надбань. На переконання М. Грушевського, «могилянська доба» була вершиною «сили і значіння православної церкви в Польській державі, епохою великої самопевності, свідомости своєї сили і далекосяглих надій православної ієрархії»⁵.

При з'ясуванні причин всенародного повстання в Україні 1648 р., яке М. Грушевський називав «Хмельниччиною», дослідник слушно звертається до наявних джерел. Насамперед наводиться аргументація з твору другої половини XVII ст. «Літопису Самовидця»: «Початок і причина війни Хмельницького єсть єдино от ляхов на православіє гоненіє і козаков отягощеніє. Тоді бо у них (реєстрових козаків. — В.Щ.) всякі вольности однято: одних повиписовано, і як вони не хотіли (бо не звикли були) панщину робити, то їх на службу замкову обернено»⁶. Тобто тисячі козаків, які прислужилися Речі Посполитій у Смоленській війні (1632–1634), не визнавалися «людьми лицарськими», а урядовці змушували їх до незвичних господарських робіт.

Друга причина означена соціальним визиском «поспільства» — українських селян та міщан. Самовидець наголошував: «були над ними вимисли великі, від старостів, намісників та жидів, чого Україна не звикла терпіти. Бо самі державці на Україні не мешкали, тільки уряд держали, тому про кривди посполитих мало знали»⁷. Дійсно, більшість урядників проживала далеко від підпорядкованих їм територій і не мала наміру перейматися деталями розвитку тамтешніх соціальних відносин. Головним для них було отримання економічного зиску.

Завершення Самовидцем переліку причин повстання зводиться до повторення ролі конфесійного чинника: «Також у вірі руській була «помішка» велика від уніатів і ксьондзів, бо вже не тільки в Литві та на Волині, але й на Україні унія почала брати гору... А найгірше глузуванне і угиск терпів нарід руський від тих, котрі з руської віри прийняли римську віру»⁸, тобто ренегатів.

Відзначаючи логічну схему представлених Самовидцем причин повстання 1648 р., М. Грушевський наголошував на її походженні з козацького середовища і широкому розповсюдженні в Україні другої половини XVII ст.

² Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 8. — С. 133.

³ Там само. — С. 43.

⁴ Там само. — С. 119.

⁵ Там само. — С. 112.

⁶ Там само. — С. 79.

⁷ Там само. — С. 80.

⁸ Там само. — С. 80–81.

Щоправда, порядок причин повстання дуже різнився у матеріалах, що збереглися, і нерідко містив перелік особистих кривд від старостинських урядників, яких зазнавали козаки. Аналогічні мотиви перейшли й до праць так званих «козацьких літописів» першої половини XVIII ст. Григорія Грабянки та Самійла Величка, що використовуються як джерела ранньонової доби.

Задля об'єктивності М. Грушевський наводить свідчення причин повстання з протилежного табору. Так польський шляхтич Ян Кушевич, аналізуючи листи Б. Хмельницького до реєстрових козаків, вказував на «нищенне польськими вояками козацького і селянського майна... на служби, повинності і роботи, що проти давнього звичаю накладаються на козаків»⁹. Йдеться про тяжкі наслідки військових леж для цивільного населення та нехтування соціальним статусом реєстрового козацтва.

Схожі мотиви звучать і у праці польського письменника Веспасіана Коховського, де поряд із релігійними причинами повстання приводяться соціальні: «Брали десятину зі стад кінських, податок від худоби, десятину з пасік і інші підданські повинності, які здавна відбувалися і зносилися... немилосердні зборщики немилостиво виконували панські накази. А найбільше обвинувачувано настирність жидів, що з кривдою людности з прикрою своєю вигадливістю вишукували різні доходи, або брали на відкуп горівчану монополію і стягали на себе ненависть, яку мусли потім окупити смертю»¹⁰. При цьому Коховський наголошував, що: «Пани не мають границь своїй жорстокости, і виливши весь запас ярости своєї на голови невинних підданих, напускають на них військо, удаючи їх бунтівниками»¹¹. Тут же зазначається про звірства жовнірів коронного війська при сприянні місцевих урядовців на лежах в селах Подніпров'я, які звинувачували населення в непокірності: «Вони прозивали козаків хлопами, били їх, грабили їх майно, безчестили їх жінок, полишених чоловіками, а потім, відходячи, замикали їх в хатах разом з дітьми і, обложивши соломом, так палили, немов щурів»¹².

Інший акцент робився у поемі Самуеля Грондського «Wojnadomowa», де розповідь про утиски урядовцями козаків доповнюється розлогим абзацом про гоніння на православних: «всякими способами призводили попів до того, аби помалу перетягали народ на римську віру, за поміччю її унії з грецькою, а кого не могли привести до того спокійними і ласковими способами — силкувалися змусити до того силою, забіраючи непокірних до в'язниць, інших віддаляли

від урядів, а на їхнє місце настановляли инакших, подібних убранем, але дуже відмінних доктриною, і всяку власть і суд присвоїли над ними, під намовами честних патрів єзуїтів. Все се надзвичайно роздражнювало всіх, так що вони жадібно чекали тільки нагоди скинути з себе ярмо»¹³. Одночасно описуються і селянські кривди: «Нарід руський тим способом утіснявся — синів їх пани змушували до різних служб, а тим часом від батьків їх звичайним способом вимагали роботи і чиншів... селянські повинності зростали з дня на день по більшій частині тому, що віддавалися в аренду жидам, а ті не тільки видумували різні доходи, з великою кривдою селян, але й суд над ними присвоїли собі»¹⁴. Тобто йдеться про зростання економічного визиску, в якому особливо потворними були аренди.

Ще більш рельєфно, на переконання М. Грушевського, окреслювалися соціальні та національні причини козацького повстання у жидівського мемуариста Натана Ганновера. Окрім вказівки на католичення української аристократії та утисків реєстровців, він так характеризує становище основної частини населення: «Решта бідного руського народу робила панщину у магнатів і шляхти, а сі обтяжали його... Шляхта накладала на нього великі тягарі, декотрі шляхтичі страшними способами змушували до переходу на пануючу віру»¹⁵. Картина, змальована мемуаристом, котрого важко запідозрити у прихильності до українців, є яскравим свідченням поглиблення соціальних суперечностей у тогочасному суспільстві.

Близькими до означених причинами повстання під проводом гетьмана Б. Хмельницького є інші свідчення сучасників, що наводить М. Грушевський, зокрема, московського купця Кунакова, королівського секретаря Ієроніма Піночі та львівського каноніка Юзефовича. При цьому М. Грушевський підкреслює, що «релігійний мотив був найбільш популярний, найбільш ідеальний, який найкраще міг служити для оправдання і усвячення повстання в очах своїх і чужих... навпаки мотив соціальний, безсумнівно дуже реальний і могутній, губиться поза ріжними спеціальними загостреннями, так, що ніде майже не виступає у весь зріст, а мотив національний, теж без сумніву дуже напружений, підмінюється конфліктами релігійними або соціальними і зрідка лише прохоплюється афоризмами, які дають нам зрозуміти той властивий сполучник, який об'єднував різні класові чи конфесійні суперечности на спільнім національнім ґрунті»¹⁶.

⁹ Там само. — С. 82.

¹⁰ Там само. — С. 120–121.

¹¹ Там само. — С. 82–83.

¹² Там само. — С. 127.

¹³ Там само. — С. 83.

¹⁴ Там само. — С. 120.

¹⁵ Там само. — С. 119.

¹⁶ Там само. — С. 116–117.

Зрештою, вчений робить узагальнений висновок про переддень великого повстання в Україні, коли: «Все зв'язувалося в один безконечний ряд національних кривд, в один образ поневолення “руського народу” Польщею... Все, що панувало і утискало, було “лядське” — походженням, вірою, культурою, духом. Все “руське” було поневолене. Все що стояло в таборі пануючих, все що заступало за нього, — ототожнювалося з польським, було “лядським” незалежно від свого походження»¹⁷. Тобто напередодні війни в населення сформувалися досить чіткі стереотипи про «свого» і «чужого».

Аналізуючи передумови Визвольної війни, вчений звернув увагу також на формування широкої опозиції шляхетсько-магнатському режиму в Україні. До неї, окрім козацтва, входили селяни, міщани, дрібні шляхтичі, які зазнавали утисків урядовців, православне духовенство, місцева шляхта незалежно від свого походження, навіть чисто польського, яка не мирилася з монополізацією магнатами землеволодіння на Подніпрров'ї. Опозиція не була тісно згуртована, зважаючи на різні завдання, які ставилися кожною з сил і навіть незалежно від їх чисельності. Її потужність залежала, на думку М. Грушевського, від «засобів їх інтелігенції і степені усвідомлення, конкретизації ними своїх цілей»¹⁸.

¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 8. — С. 129.

¹⁸ Там само. — С. 118.

Наявність «широкої опозиції режиму» дослідник фіксує при висвітленні ходу десятилітньої збройної боротьби, що засвідчує її всенародний характер. У закличних універсалах повстанців, листах Богдана Хмельницького та його соратників, магнатсько-шляхетській кореспонденції того часу присутні вказівки на різних представників українського соціуму, які брали участь у Визвольній війні. Таким чином М. Грушевським чітко окреслюються рушійні сили «Хмельниччини», які спрямовувалися на зміну існуючих порядків.

Отже, Михайло Грушевський на ґрунтовному джерельному матеріалі вперше зумів детально охарактеризувати передумови, причини та рушійні сили Визвольної війни в Україні середини XVII ст. Це дає підставу для визначення її мети та характеру, що йде в розріз існуючим історіографічним дефініціям: «громадянська війна», «селянська війна», «козацька війна», «козацька революція», «національна революція» тощо. Видається більш прийнятним термін «визвольна війна», оскільки охоплює більшість аспектів боротьби українського етносу проти соціального і національного гноблення. Інновації у вітчизняній історіографії до сьогодні не призвели до жодного нового аргументу щодо поглиблення розуміння питання.

ДЖЕРЕЛА

1. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — К. : Наукова думка, 1995. — Т. 8. — 620 с.
2. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І.П. Крип'якевич. — Львів : Світ, 1990. — 406 с.
3. Липинський В. Станіслав Михайло Кричевський / В. Липинський // Твори. — Т. 2. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. — Філадельфія, 1980. — 638 с.
4. Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654) / М.Н. Петровський. — К., 1940. — 288 с.
5. Смолій В. Українська національна революція 1648–1676 рр. / В. Смолій, В. Степанков. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — 447 с.

REFERENCES

1. Hrushevskiy M. Istoriiia Ukrainy-Rusy / Hrushevskiy M. — K. : Naukova dumka, 1995. — T. 8. — 620 s.
2. Krypiakievych I.P. Bohdan Khmelnytskyi / I.P. Krypiakievych. — Lviv: Svit, 1990. — 406 s.
3. Lypynskiy V. Stanislav Mykhailo Krychevskiy / V. Lypynskiy // Tvory. — T. 2. Uchast shliakhty u velykomu ukrainskomu povstanni pid provodom hetmana Bohdana Khmelnytskoho. — Filadelfia, 1980. — 638 s.
4. Petrovskiy M.N. Vyzvolna viina ukrainskoho narodu proty hnitu shliakhetskoi Polshchi i pryiednannia Ukrainy do Rosii (1648–1654) / M.N. Petrovskiy. — K., 1940. — 288 s.
5. Smoliiy V. Ukrayinska natsionalna revoliutsiia 1648–1676 rr. / V. Smoliiy, V. Stepankov. — K. : Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2009. — 447 s.

Виталий Щербак

**МИХАИЛ ГРУШЕВСКИЙ О ПРЕДПОСЫЛКАХ, ПРИЧИНАХ
И ДВИЖУЩИХ СИЛАХ «ХМЕЛЬНИЧЧИНЫ»**

В статье проанализированы предпосылки, причины и движущие силы Освободительной войны в Украине 1648–1657 гг., изложенные в работе Михаила Грушевского «Історія України-Руси». Акцентируется внимание на источниках, используемых ученым для освещения вопроса.

Ключевые слова: Михаил Грушевский, предпосылки, причины и движущие силы войны, источники.

Vitalii Shcherbak

**MYKHAILO HRUSHEVSKYI ON PRECONDITIONS, REASONS
AND DRIVING FORCES OF "KHMELNYCHCHYNA"**

In the study of the early modern history of Ukraine it is primarily analyzed the achievements of the authors of positivistic direction, which coincided chronologically with the development of national science. However, with the introduction of new methods of historical search, characteristics of works of the first phase of scientific studies often turn into criticism. It is quite natural that along with development of scientific knowledge the evaluation of various events and phenomena is transformed, submitted in the form according to the level of methodological tools. However, the application of innovations does not always lead to new approaches towards of understanding the past. A striking example is the analysis of preconditions, reasons and driving forces behind the rebellion in 1648, highlighted in the work of Mikhailo Hrushevskiyi "Istoriia Ukrainy-Rusy (History of Ukraine-Rus)", volume 8. The scientist considers the growing role of the nobility, who managed to block the initiatives of the Polish-Lithuanian Commonwealth king Vladyslav IV, implementation of "Ordination of Zaporozhskiyi Army" in 1638, colonization movement of Ukrainian population to the Left Bank and confessional factors as main prerequisites. The reasons of the nationwide uprising in Ukraine in 1648, which M. Hrushevskiyi called "Khmelnychchyna", he finds out on the basis such sources as "Eyewitness Chronicle (Litopys Samovydtsia)", the works by Hryhoriy Hrabianka and Samiylo Velychko, on the opposite camp — statements of Polish nobleman Jan Kushevych, writers Vespasian Kohovskyi, Samuil Grondsky and Nathan Hannover. The main reasons are defined as social ethnic and religious issues.

The scientist drew attention to the formation of a broad opposition of noble-magnate regime in Ukraine. Besides Cossacks, it included peasants, tradesmen, petty nobles, Orthodox clergy. Detailed analysis made by M.Hrushevskiyi regarding preconditions, reasons and driving forces of "Khmelnychchyna" gives the ground to define its purpose and character, which contravene with existing historiographical definitions: "civil war", "peasant war", "Cossack war", "Cossack revolution", "national revolution" etc. It seems more appropriate to use the term "liberation war" as it covers all the aspects of ethnos struggle against social and national oppression.

Key words: Mykhailo Hrushevskiyi, preconditions, reasons and driving forces of war, sources.

Дата надходження до редакції: 30 травня 2016 р.